

УДК 94:[343.264:314.1](=411.16)(477.81+430)

В. Р. Данильчук

Рівненський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

«ВИЖИТИ...»: ВИЇЗД НА РОБОТУ ДО НІМЕЧЧИНИ ЯК ОДИН ІЗ СПОСОБІВ ПОРЯТUNKУ ЄВРЕЇВ РІВНЕНЩИНИ ПІД ЧАС ГОЛОКОСТУ

У науковій статті на основі архівних документів та матеріалів окреслено проблему виїзду єврейського населення з Рівненщини на роботу до Німеччини як одного із способів виживання в часи Голокосту. Розглянуто моделі поведінки євреїв на межі життя і смерті та фактори впливу на їхнє виживання в умовах ворожого середовища.

Ключові слова: німецький окупаційний режим, Третій рейх, остарбайтери, Голокост, Рівненська область.

Виклики сьогодення дедалі частіше спонукають нас до роздумів про сутність таких важливих категорій, як «добро» і «зло», про їхню одвічну «боротьбу» й можливості співіснування. Найбільш складним при цьому видається усвідомлення людьми свого земного призначення – творити добро – і співставлення власних вчинків, їх наслідків. Щоб змінити бодай щось, багато чого необхідно переосмислити, вчитися щирості, людяності, бути правдивими і милосердними. В означеному контексті важко не погодитися з твердженням визначного українського громадського і державного діяча, філософа, історика, педагога, редактора і богослова, теоретика канонічного права, мовознавця, поета і прозаїка, перекладача Біблії (зробив переклад Біблії на українську мову з оригінальних давньоєврейських і грецьких текстів) та релігійної літератури, ієрарха Української автокефальної православної церкви Івана Огієнка – «світ щасливий тоді, коли багато добра, і нещасний при перевазі зла» [4, с.154-156].

Саме таким нещасним світ зробила Друга світова війна, яка принесла невимовні страждання, біль утрат мільйонам людей, залишила глибокий слід у їхньому житті і значною мірою вплинули на подальшу долю. В результаті тогочасних подій мільйони людей з різних причин опинилися за межами батьківщини. Для багатьох це було важким випробуванням, адже за словами митрополита Іларіона: «Немає в людини нічого милішого над свою рідну землю. Де хто народився, де провів свої дитячі роки, до тієї землі прив'язується він усією

душею на ціле життя. А хто, буває, відірветься від своєї рідної землі, той мріє завжди про неї, як про святість найбільшу...» [22, с.21-23].

У період німецької окупації України місцевий соціум опинився в епіцентрі численних деструктивних процесів, які не лише кардинально змінили уклад його життя, а й призвели до страшених демографічних втрат (прямих та опосередкованих) і жорстокого винищення окремих етнічних груп. Поряд із використанням трудових ресурсів окупованих територій на користь Третього рейху, особливої актуальності для німецького керівництва набувало «остаточне вирішення єврейського питання», що реалізовувалося шляхом масових убивств.

За екстремальних умов виживання, позначених пріоритетністю питань порятунку та відтермінування смерті, на індивідуальному рівні простежуємо поодинокі спроби євреїв урятуватися на роботах у Німеччині.

Аналіз стану наукового розроблення вищезначеної проблеми засвідчив, що в сучасній історіографії питання виїзду євреїв з України на роботу до Німеччини, як одного із способів порятунку в часи Голокосту, не були предметами спеціальних наукових досліджень. Поодинокі тематичні відомості знаходимо в працях, присвячених Голокосту або примусовому вивезенню населення на роботу до Третього рейху [1-3; 5-7; 21; 25; 26; 29; 32]. З огляду на це, основою наукової статті стали документи Державного архіву Рівненської області [8-19].

Важливу інформативну цінність склали опубліковані англомовні мемуари Сема Генірберга – єврея, який, щоби врятуватися, виїхав на роботу до Німеччини з м. Дубно на Рівненщині [31].

Обмеженість джерельної бази унеможливорює аналіз різних аспектів заявленої проблеми, тому в пропонованій розвідці розглянемо лише окремі з них, як-от: моделі поведінки євреїв на межі життя і смерті, фактори впливу на їхнє виживання в умовах ворожого середовища. Втім, для виразнення глобальності проблеми, а відтак її наукового осмислення, зупинимось на висвітленні таких моментів, як численність єврейської громади Рівненщини напередодні німецької окупації і масштабність втрат серед єврейства регіону.

У період німецької окупації Рівненщина належала до Генерального округу Волинь-Поділля, а місто Рівне було центром рейхскомісаріату «Україна». Напередодні війни євреї складали велику частку населення Рівненщини. Зокрема, на середину 1941 р. на території Рівненської області проживало не менше як 110 тисяч, а в Рівному – до 25 тисяч євреїв [23, с.145-146], які становили більшість населення міста. На 1 листопада 1941 р., за відомостями міської управи, у єврейській громаді м. Рівного – найбільшій за чисельністю – налічувалося 20 300 осіб (5435 – дорослі чоловіки, 9400 – жінки; 2011 – діти до 7 років; 3454 – діти 7-16 років) із 37455 населення міста [8, арк.1-10], тобто більше ніж 54%.

На Рівненщині, як і по всій території рейхскомісаріату «Україна», «єврейське питання» «вирішувалося» поетапно. Політика знищення супроводжувалася психологічним, фізичним тиском та численними дискримінаційними акціями, що передбачали обмеження – позбавлення політичних, соціально-економічних, культурних, релігійних прав. Різного роду контакти місцевого населення з євреями, і особливо, допомогіві акції, загрожували жорсткими покараннями або навіть коштували життя.

Встановлення контролю над єврейською громадою полегшувала його локалізація в окремих визначених кварталах – гетто. Перші поселення такого типу на Рівненщині з'явилися в жовтні 1941 р. і проіснували до жовтня 1942 р., в різний час тут було створено 26 гетто [27, с.36-39].

Обов'язковими для євреїв були реєстрація та ідентифікація, що проводилися з метою їхнього приниження і відмежування цієї національної групи

від решти населення, що проживало в регіоні. Варто зауважити, що реєстрації підлягали всі жителі Рівненської округи, але для євреїв вона наповнювалася іншим змістом, оскільки майже завжди закінчувалася розстрілом. Відповідні розпорядження про реєстрацію з'являлися періодично, а їх оперативне виконання місцевою адміністрацією дозволяло виявляти точну кількість євреїв у тих чи інших населених пунктах на певний період часу.

Євреїв, які жили на Рівненщині, винищили впродовж 1941-1943 рр. шляхом застосування масових езекуцій, розстрілів, індивідуальних убивств. Перші розстріли євреїв у цьому регіоні відбулися влітку 1941 р. [23, с.145-150; 30, с.283]. Серед наймасштабніших – розстріл приблизно 17500 євреїв Рівного в урочищі Сосонки 7-9 листопада 1941 р. На думку дослідників, цю акцію варто потрактувати як своєрідну підготовку до приїзду Е. Коха (очільника Райхскомісаріату Україна) до своєї резиденції, зважаючи на висунуту ним умову візиту – знищення єврейського населення міста [9; 24, с.104-105]. Тотальне «очищення» території Рівненщини від єврейського населення було завершено восени 1942 р.

За підрахунками О. Круглова, з другої половини 1941 р. до кінця 1943 р. окупаційна влада знищила на території Рівненщини близько 95 тисяч євреїв, майже 24 тисячі з яких позбавили життя до кінця 1941 р. і 70 тисяч – упродовж 1942 р. Станом на 1943 р. із нещодавно численної єврейської громади регіону вціліли лише ті, хто свого часу зумів втекти, хоч таких людей виявляли й убивали [30, с.283].

Так, одним із оголошень від 13 жовтня 1942 р. гебітскомісар Маршаль закликав місцеве населення до утримання публічного порядку та спокою і застерігав, що «Здолбунівська округа вважається закритою для жидів, хто жидів переховує, або без замельдування приймає до помешкання, буде розстріляний. Забороняється ходити до бувшого гета і всі виставлені дозволи на це є неважні. Хто не буде відчинятись, буде без попередження розстріляний» [20, арк.7]. Подібні владні звернення застережного характеру були частими, а дії стосовно людей, які порушували встановлені правила поведінки рішучими. Проте, незважаючи на екстремальні умови тогочасної дійсності, допомога, у різних формах, готовність до участі у порятунку євреїв стали доволі поширеним на Рівненщині явищем, як і в багатьох інших регіонах України.

Варто зауважити, що зайнятість (наявність відповідної посвідки), працездатність представників цієї етнічної групи, затребуваний фах деяких осіб, а також потреба в робочій силі на окупованих територіях і на теренах рейху, не забезпечували від знищення й лише в окремих випадках могли відтермінувати загибель.

Знищення євреїв проводили паралельно з вивезенням населення окупованих регіонів України з метою його залучення до праці в різних сферах економіки та сільського господарства Німеччини, що було продиктовано дефіцитом робочої сили в рейху. Задля реалізації планів постачання людських ресурсів німецьке керівництво використовувало комплекс різноманітних методів: від агітаційно-пропагандистських до силових (останні в регіоні домінували).

Вивезення населення з території Рівненської області на роботу до Третього рейху тривало з кінця літа – початку осені 1941 р. до березня 1944 р. За цей час німцям удалося вивезти не менше як 28783 особи, з яких 54% – в 1942 р. У період розпалу примусового вивезення, що припав на квітень-червень 1942 р., траплялися випадки добровільного виїзду, основними причинами якого були незадовільний соціально-економічний стан жителів краю, сподівання на його покращення в такий спосіб, а також страх різного роду переслідувань тощо. У 1943 р., коли було вивезено 21% примусових робітників, найбільшу активність цього процесу спостережено у квітні-травні, після цього – певний спад його інтенсивності, а на-

прикінці року – повторну активізацію. Впродовж січня-березня 1944 р. вивезення мешканців Рівненщини німці реалізовували у формі евакуації: у такий спосіб до рейху потрапили до 8% від загальної кількості вивезених з краю осіб.

Гендерний розподіл складу остарбайтерів із Рівненщини мав такий вигляд: 65% – чоловіки, 35% – жінки. Найбільшою була група остарбайтерів 1921-1925 рр. народження (вік яких на момент вивезення – від 16 до 23 років) – 45,1%. 16,3% – особи 1916-1920 рр. народження, 15% – молодь 1926-1930 рр. народження, 13,5% – 1911-1915 рр., решта – або молодші 10-12, або старші 35-40 років. У Німеччині серед вивезених приблизно однакова кількість працювала в сільському господарстві (37%) і промисловому секторі (36,9%), інших використовували як робочу силу у закладах охорони здоров'я, при таборах, у якості домашніх робітниць, двірників тощо [7, с.67-69, 86].

До сьогодні видавалася очевидною незалежність процесів знищення євреїв і вивезення населення з території Рівненщини на примусові роботи до рейху, а відтак і неможливість знайти точки дотику між цими явищами. Однак під час аналізу матеріалів фільтраційних справ Державного архіву Рівненської області на предмет визначення національної належності остарбайтерів, встановлено, що 94,2% (із загальної кількості вивезених з регіону – 28783 осіб) були українцями, 2,9% – поляками, 1,1% – росіянами, а решта (1,8%) – чехами, білорусами і євреями [10-19]. Наявність євреїв серед вивезених осіб, на нашу думку, дає змогу припустити, що останні обирали шлях примусових робіт як спосіб порятунку.

Згаданий вибір (детермінований прагненням реалізувати хоч мінімальний, але шанс на збереження життя) відзначався високим ступенем ризику, а тому «зважувалися» на нього одиниці, а рятувалися у такий спосіб і того менше. Попри це, випадки використання євреями на Рівненщині можливості виїзду на примусові роботи до Німеччини, як способу порятунку, все ж зафіксовано. Йдеться про виняткові сюжети, в ракурсі аналізу яких простежуємо відчай жертви, готові на будь-який крок задля порятунку.

Моделі поведінки єврейського населення в умовах, загрозливих для життя, відзначалися індивідуальністю й залежністю від спектра і внутрішніх, і зовнішніх факторів. Нетипова поведінка людей у приблизно однакових ситуаціях (воля до життя змушувала наважуватися на ризиковані вчинки, притлумлювати почуття приреченості і знаходити порятунок у, здавалося б, безвихідних обставинах) породжувала нові правила. Як наслідок – маємо унікальний досвід переживання кризових ситуацій із акцентом на цінності людського життя.

Трагедією євреїв у системі координат тогочасних обставин передусім була приреченість на самотність й ізоляцію, помножена на всеохопність відчуття безнадійності та неминучості смерті. В умовах пріоритетності спротиву відчаю та зневіри в можливість порятунку нерідко саме внутрішня боротьба поставала найважчим випробуванням. У такому контексті надзвичайно показовою і водночас зворушливою є історія порятунку дубенчанина Сема – у той час Саші – Генірберга (1924 р.н.), який, підкоряючись слізному наполяганням матері, у жовтні 1942 р. втік із гетто м. Дубно (майже перед його ліквідацією, під час якої загинули 3 тисячі євреїв [30, с.283]), і за сфальсифікованими документами приєднався до завербованих місцевих мешканців, щоб вирушити на роботу до рейху.

Знаковими в цій історії вважаємо два моменти – материнське переконання у необхідності втечі для порятунку і готовність до ризику, рішучість вісімнадцятирічного юнака, що можна тлумачити, з одного боку, як ознаки зрілості, дорослішання, а з іншого – як можливе неусвідомлення майбутніх випробувань.

Впродовж майже трьох років Саша зумів прожити в самому серці Німеччини, приховуючи етнічну належність. За цей час неодноразово був зму-

шений тікати, змінювати міста, місця роботи в разі виникнення у когось підозр щодо його єврейського походження. Він щодня стикався з новими викликами: чи то зацікавлення його особою з боку гестапо після втечі з роботи, чи то німецького лікаря після огляду... Втім, винахідливість, рішучість Саші, а, можливо, сприятливі повороти долі давали йому змогу дожити принаймні до її наступного витка. Оскільки він не зустрічав інших євреїв, жахався думки про те, що він – єдиний у Європі єврей, який вижив. Жив у самоті й ізоляції через страх відкрити секрет свого походження. Доля винагородила Сашу за витримку: він вижив, після війни одружився й 1948 р. емігрував до США. Оселившись у Каліфорнії, став успішним бізнесменом, разом із дружиною Роуз виховав трьох дітей, брав активну участь у житті єврейської громади [31].

У Німеччині врятувався від знищення і рівнянин-єврей Хаїм Шмулевич Клоц (1920 р.н.). Під час німецької окупації він проживав у свого сусіда під іменем Фелікса Яковича Фільковського. 15 квітня 1942 р. був серед інших вивезений на роботи до рейху, працював у сільському господарстві поблизу Мюнхена. Попри чимало перешкод і випробувань «на міцність», молодий чоловік виявив сміливість, емоційну стійкість, фізичну витривалість, зумів, приховуючи свою національність, дочекатися квітня 1945 р. – часу звільнення американськими військами. Потім ще деякий період перебував на території Німеччини в американській зоні окупації, у таборі, де, за його спогадами, «було близько 1000 репатрійованих радянських громадян єврейської національності» [17, арк.1-8]. Після проходження фільтрації 8 лютого 1947 р. повернувся на попереднє місце проживання – до Рівного.

Непросто склалася доля Марії Давидівни Грибової-Фішман (1925 р.н.), єврейки, яка в період війни перебувала в містечку Тучин, що на Рівненщині. У квітні 1943 р. вона потрапила в облогу на базарній площі у м. Рівному і разом з іншими була вивезена до Німеччини. З того часу дівчина стверджувала, що українка, а по батькові – Іванівна. Працювала на військовому заводі в м. Ессен. Очевидно, думка про те, що працює для ворожої держави, не полишала її в спокої та пригнічувала, оскільки дівчина наважилася виготовляти неякісну продукцію (снаряди без пороху), а одного разу (на початку серпня 1944 р.) випустила воду з парового котла, який через високу температуру розірвався. Після виявлення заподіяної шкоди її заарештували, щодня допитували, били. Гестапівець «цікавився»: хто змушував шкодити, чому це робила? Підозрював, що дівчина єврейського походження, тому розпитував про життя євреїв у Радянському Союзі. Після допитів посадили у карцер, а згодом разом із 3 чехами і 10 поляками, що працювали з Марією, відправили в концтабір. Покарання за псування котла було жорстоким для всіх його учасників: «8 чоловік спалили, 1 розстріляли». Марію теж двічі визначали для спалення, але вона дивом залишилася живою: перший раз страту призначили на 4 жовтня 1944 р., але її відтермінував комендант табору, інша дата співпала із звільненням табору американськими військами [19, арк.1-6].

Перед вступом американських військ керівництво концтабору, зачинивши всіх ув'язнених у приміщенні, втекло разом з обслуговуючим персоналом. Американці розмістили звільнених з табору в м. Ессені. Комендант табору двічі розпитував дівчину: про причину відправлення до концтабору, ставлення німців, життя у СРСР, уподобання щодо країни-проживання. У середині травня 1945 р. Марію відправили до Берліна і передали командуванню Радянської армії [19, арк.1-6]. На жаль, як склалася її подальша доля, простежити не вдалося. Втім, осмислюючи життєву колізію цієї дев'ятнадцятирічної дівчини, можемо констатувати, що модель її поведінки відрізнялася від інших свого роду протестним характером [28, с.161-179].

Рятуючи своє життя, до Німеччини потрапила й уродженка містечка Тучина Лея Меєрівна Фрідман (1925 р.н.). Із наближенням фронту 1941 р. вона разом із старшим братом евакуювалася до Житомира, а звідти – до Києва, де перебувала до вересня 1941 р. Наступний виток долі – м. Будьонівськ, де її затримали. Вона намагалася пояснити, що виховувалася в дитячому будинку в м. Новограді-Волинському, а її батько – Михайло Жуков, якого не пам'ятає. Після допиту разом з іншими євреями повезли за місто на розстріл, але їй вдалося втекти, розчинившись у натовпі місцевого населення. У Новому Осколі Курської області намагалася влаштуватися на роботу, але «бригадир-вірменин наказав їхати звідти, оскільки в місті німці розстрілюють євреїв і він не хоче бути відповідальним за переховування». Потім жила в м. Ростові-на-Дону, звідти взимку 1942/1943 рр. переїхала товарним потягом до Києва, згодом – до Варшави. Там Лея вдалося знайти роботу: працювала на кухні в німецькій військовій частині як полька Людмила Михайлівна Фуранська.

Її неодноразово затримували через підозру, що вона є особою єврейської національності. «Одного разу офіцер мене запитав: звідки я і чи вмію молитись Богу? Я відповіла, що родом із м. Новий Оскол, і оскільки виховувалася в дитячому будинку, то молитися не вмію. Після цього в мене взяли кров, щоб визначити єврейську належність, і, назвавши «паршивою жидівкою», посадили до камери, звідки через три дні під час сильного бомбардування я втекла в місто. Там приєдналася до колони людей, яких вивозили до Німеччини. З ними 1944 р. потрапила до м. Ерфурт, де працювала в туберкульозному відділенні міської лікарні санітаркою. Тут познайомилася зі своїм чоловіком, який був дезінфектором у таборі для радянських військовополонених. Після звільнення поїхала з ним до м. Путивля Сумської області». Сім'я Леї загинула в гетто, вдалося втекти лише батьку, який, за словами жителів Тучина, нібито виїхав 1945 р. до Польщі [16, арк. 1-16].

В історіях окремих людей – євреїв за походженням, що були родом із Рівненщини або проживали на цій території в період німецької окупації, певною мірою (наскільки дають змогу це зробити наявні джерела) репрезентовано становище українських євреїв регіону, для яких втеча і праця в Німеччині стала способом виживання. Багато деталей на сьогодні вже відтворити не вдається, однак очевидно, що виживання й адаптація євреїв з Рівненщини у чужорідному середовищі залежали від комбінації певних обставин, особистісних якостей людини (рішучість, упевненість, самоорганізованість, кмітливість), стійкості духу, талану, збігів, людей, які зустрічалися на шляху, їхньої допомоги тощо. Величезну роль у справі виживання євреїв відігравали зовнішність без виразних «семітських» рис, фізична витривалість та психологічна стійкість.

Вагомим був і віковий чинник: можливість врятуватися для молодих, працездатних жінок і чоловіків була набагато реальнішою, ніж для людей похилого віку. За матеріалами фільтраційних справ можна зробити припущення про кількісне переважання серед євреїв-остарбайтерів жінок з огляду на такий чинник, як наявність обрізання у чоловіків. Не менш важливими для тих євреїв, які опинилися на території Німеччини, були комунікативні здібності та мовні навички, легкість перейняття звичок, правил поведінки, цілковитий контроль над собою.

З огляду на те, що унікальність, винятковість досвіду порятунку євреїв шляхом виїзду на роботи до Німеччини забезпечує комплекс ситуативних чинників, а також індивідуальних особливостей, простежуємо різні моделі поведінки в екстремальних умовах, серед яких – розчинення в середовищі, непримітне очікування, пересиджування, нерідко активні, ризиковані дії, іноді – протестна модель поведінки.

Таким чином, на основі матеріалів фільтраційних справ Державного архіву Рівненської області виявлено, що деякі євреї знаходили порятунок в умо-

вах Голокосту, виїжджаючи на примусові роботи до Німеччини. Проте такі ситуації мали форму не масового явища, а швидше – виняткових сюжетів, у розрізі яких репрезентовано різні моделі поведінки людини в екстремальних, загрозливих для життя умовах. Шанси на виживання залежали від комбінації низки обставин і ситуативних факторів. Окрім інстинктів самозбереження, відчаю жертви, в екстремальних умовах спрацьовували й особистісні якості, що подекуди забезпечувало мінімізацію можливостей підозр щодо національності, а в разі їхнього виникнення шляхом реалізації різних моделей поведінки уможливило відведення удару і викриття. Позицію цих людей треба розуміти, а обстоювання свого права на життя – поважати.

Список використаних джерел:

1. Альтман И. Еврейское сопротивление политике тотального геноцида / И. Альтман // Єврейський опір в Україні в період Голокосту. – Дніпропетровськ : Ткума, 2004. – С. 9-46.
2. Беркгоф К. Жнива розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською окупацією / К. Беркгоф. – К., 2011. – 458 с.
3. Винокурова Ф. Єврейський опір у контексті особистісного вибору: документальні свідчення, інтерпретації, роздуми / Ф. Винокурова // Проблеми історії Голокосту. – Дніпропетровськ : Ткума, 2013. – Вип. 6. – С. 26-57.
4. Вітвицька С.С. Проблеми національного виховання у педагогічній спадщині І. Огієнка / С.С. Вітвицька, О.С. Березюк, З.А. Осадча // Вісник Житомирського державного педагогічного ун-ту. – 2002. – №9. – С. 154-156.
5. Гальчак С.Д. На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942-2007 рр.) / С.Д. Гальчак. – Вінниця, 2009. – 768 с.
6. Гончаренко О.М. До питання про участь місцевого населення у порятунку євреїв на території Рейхскомісаріату Україна (1941-1944 рр.) / О.М. Гончаренко // Укр. іст. журн. – 2010. – №1(490). – С. 128-141.
7. Данильчук В.Р. Рейхскомісаріат – Рейхові: українці з Рівненщини на примусових роботах в Австрії та Німеччині / В.Р. Данильчук. – Рівне, 2013. – 282 с.
8. Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.), ф.Р-33, оп.1, спр.355, 10 арк.
9. Там само, ф.Р-534, оп.1, спр.4, 223 арк.
10. Там само, ф.Р-2771, оп.1, спр.5128, 8 арк.
11. Там само, спр.7880, 3 арк.
12. Там само, спр.7940, 4 арк.
13. Там само, спр.7980, 7 арк.
14. Там само, спр.9210, 5 арк.
15. Там само, спр.9712, 15 арк.
16. Там само, спр.12244, 16 арк.
17. Там само, спр.12290, 8 арк.
18. Там само, спр.12394, 9 арк.
19. Там само, спр.12796, 6 арк.
20. Науково-довідкова бібліотека Держархіву Рівненської обл., фонд листівок, інвентарний №11, арк.7.
21. Кисла Ю. Виживання за екстремальних умов: Голокост у Бориславі (1941-1944) / Ю. Кисла // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2012. – №1. – С. 9-33.
22. Костиця М.Ю. Краєзнавчі студії в епістолярній спадщині І.І. Огієнка / М.Ю. Костиця // Вісник Житомирського державного педагогічного ун-ту. – 2002. – №9. – С. 21-23.
23. Круглов А.И. Энциклопедия Холокоста: еврейская энциклопедия Украины / А.И. Круглов ; ред. И. М. Левитас. – К., 2000. – 224 с.

24. Його. Уничтожение евреев в г. Ровно в начале ноября 1941 года в свете немецких документов // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2012. – №1. – С. 104-165.
25. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / В. Лауер ; пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного. – К., 2010. – 368 с.
26. Михальчук Р.Ю. Голокост на території Рівненщини під час нацистської окупації (1941-1944 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Р.Ю. Михальчук. – Острог, 2014. – 20 с.
27. Михальчук Р. Утворення та функціонування гетто на Рівненщині (1941-1942 рр.) / Р. Михальчук // Грані. – 2013. – №7(99). – С. 36-39.
28. Пастушенко Т. Способи виживання українських оstarбайтерів у Райху: спогади очевидців / Т. Пастушенко // Схід/Захід. – Вип. 11-12. – С. 161-179.
29. Пастушенко Т.В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953) / Т.В. Пастушенко. – К., 2009. – 282 с.
30. Холокост на территории СССР : энциклопедия / гл. ред. И.А. Альтман. – 2-е изд. – М., 2011. – 1144 с.
31. Genirberg S. Among the Enemy: Hiding in Plain Sight in Nazi Germany / S. Genirberg. – Robertson Publishing, 2012. – 324 p.
32. Herbert U. Geschichte der Ausländerpolitik in Deutschland: Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter, Flüchtlinge / U. Herbert. – München, 2001. – 442 p.

Being based on the archived documents and other materials, the article highlights the questions of the exit of the Jewish population from Rivne region to work in Germany of the Jews both being the ways of their survival in the period of the Holocaust. The models of conduct of the Jewish on verge of life and death and factors of influence are considered on their survival in the conditions of hostile environment.

Key words: the German occupational regime, The Third Reich, ostarbeiters, Holocaust, Rivne region.

Отримано: 15.02.2015 р.